

***Η λατρεία της Κυβέλης στην Εύβοια.
Μία νέα θεώρηση του θρησκευολογικού περιεχομένου της Μητέρας
των Θεών και η συμβολή της Ερέτριας σε αυτή***

Συλβάννα ΚΑΤΣΑΟΥΝΟΥ

Abstract

A silver plaque from Eretria, published by Karl Reber in 1983, depicts the Mother of the Gods accompanied by two figures of uncertain identity. This is one of the several iconographic parallels of Cybele's representation supplemented with figures on her Attic naiskoi which have already been studied as a separate group of reliefs in my doctoral thesis. One of the purposes of this research was the identification of those figures and the definition of their iconographic context. The proposed interpretation is mainly based on the syncretism between Cybele and Demeter attested at several sites in which the specific iconographic type is found. Even though the creation of this iconographic type is due to Athenian artistic inspirations, it quickly spread to other regions where cults of Demeter are attested. One of the Greek regions that have provided evidence of the syncretism of the two goddesses is Euboea. More specifically, Eretria, where the votive relief under consideration originates from, is a site that can be recognized as one of the greatest cultic centers of Demeter Thesmophoros. It is noteworthy that this particular cult is connected to the deities I identified on Cybele's attendants illustrated on the Attic naiskoi and their parallels. My discussion of this particular relief and its iconographic implications will clarify the connections between the two deities in Euboea. The island emerges as one of the places that support the interpretation of Cybele's attendants creating growing concerns about the content of the most debated cult. In addition, the presentation of two identical votive reliefs from Macedonia and Thrace will emphasize the peculiarity of this representation, and raise questions about the causes of its diffusion in Euboea and the above mentioned areas, thus clarifying the circumstances of the expansion of Cybele's cult on the island and how that was determined by its close relations with Athens.

Εισαγωγή

Η Εύβοια υπήρξε ανέκαθεν ένα από τα σημαντικότερα γεωγραφικά τμήματα του Ελλαδικού χώρου. Ως νησί εντυπωσιάζει με το μέγεθος και την ιδιαιτερότητα του σχήματός της, εκπλήσσει με την ποικιλία της γεωλογικής της μορφολογίας και έλκει την προσοχή με τη σπουδαιότητα της γεωγραφικής της θέσης. Αυτά είναι και τα χαρακτηριστικά στα οποία αντνακλώνται τα αίτια όχι μόνο της δικής της ευμάρειας αλλά και του σημαντικού ιστορικά ρόλου που αυτή διαδραμάτισε στη γενικότερη οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική πορεία της αρχαίας Ελλάδας.

Η νήσος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από θρησκευολογικής άποψης. Όλες σχεδόν οι λατρείες ελληνικών και ξένων θεοτήτων μαρτυρούνται στις σπουδαιότερες πόλεις και οικισμούς από

τη Γεωμετρική έως και την ύστερη Ρωμαϊκή εποχή. Μία από τις σημαντικότερες λατρείες υπήρξε εκείνη της εξελληνισμένης Μητέρας των Θεών, Κυβέλης. Η λατρεία της πιστοποιείται στην Εύβοια από τα Ελληνιστικά χρόνια κυρίως μέσα από κινητά ευρήματα καθώς ύπαρξη ιερού δεν έχει επιβεβαιωθεί μέσα από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στην Χαλκίδα και την Ιστιαία, τους Ωρεούς, και την Κάρυστο ανακαλύφθηκαν μαρμαρίνοι ναΐσκοι και αγαλμάτια που εικονίζουν τη θεά ένθρονη με τον σταθερό συνοδό της, το λιοντάρι, στους μηρούς της ή στο πλάι του θρόνου της, και προέρχονται κυρίως από ιδιωτικές οικίες.¹

Η ερμηνεία ενός αττικού εικονογραφικού τύπου της Μητέρας των Θεών και η σύνδεσή της με τη διάδοσή του στην Εύβοια

Ιδιαίτερη, ωστόσο, μας αποκαλύπτει η παρουσία της Κυβέλης στην Ερέτρια, τη δεύτερη σημαντική και ανταγωνίστρια της Χαλκίδας ευβοϊκή πόλη.² Μαρμαρίνοι ναΐσκοι προερχόμενοι από ρωμαϊκές οικίες, εικονίζουν την Κυβέλη στον συνήθη τύπο της ένθρονης με λιοντάρι στους μηρούς της ή στο πλάι του θρόνου της, ενώ ένα αγαλμάτιο αναθηματικό της Μητέρας των Θεών προέρχεται από το Ισείον, το ιερό της Ίσιδας.³

Ανάμεσα στα σημαντικά δείγματα της λατρείας της ξεχωρίζει ένα αργυρό ανάγλυφο που προέρχεται από τον χώρο της δυτικής πύλης του τείχους της Ερέτριας.⁴ (Εικ. 1) Το ανάγλυφο αυτό, που δημοσιεύθηκε από τον Κ. Reber το 1983, χρονολογείται στην περίοδο μεταξύ του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.⁵ Εικονίζει την καθιστή μορφή της Κυβέλης μέσα σε έναν ναΐσκο με ιωνικούς κίονες να πλαισιώνεται από δύο μορφές. Στα δεξιά της στέκεται μία κόρη που κρατεί μία δάδα με το δεξί της χέρι και στα αριστερά της ένας γυμνός νεανίας σε μέγεθος πολύ μικρότερο από αυτό της θεάς και της δαδούχου κόρης. Ο Κ. Reber συμπληρώνει μία οινοχόη στο δεξί του χέρι.⁶

Το εν λόγω ανάγλυφο αποτελεί ένα από τα πολυάριθμα εικονογραφικά παράλληλα της παράστασης της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές στους αττικής προέλευσης ναΐσκους.⁷ Οι αττικοί ναΐσκοι της Μητέρας των Θεών, που απεικονίζουν την Κυβέλη ένθρονη μέσα στην κόγχη τους με τη συνοδεία ενός νεανία, μιας δαδούχου κόρης και του Πανός έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας, στην ευρύτερη περιοχή της Ακρόπολης, στους αττικούς δήμους του Πειραιά, της Φλύας και των Αχαρνών και στα Μέγαρα. (Εικ. 2) Η πλειοψηφία τους εικονίζει μόνο τον νεανία και τη δαδούχο στις παραστάδες των ναϊσκών και προέρχεται από την Αθήνα, ενώ γνωρίζουν διάδοση και σε άλλες περιοχές, όπως διαπιστώνεται από μεμονωμένα παραδείγματα από την Πέλλα, την Καρδίτσα, τη Θήβα, την Πάτρα, την Άνδρο, την Αμφίπολη, την Κυρήνη, την Παμφυλία, την Έφεσο και την

1. Για τη Χαλκίδα, βλ. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995α, 54; Vermaseren 1982, 121-123 (Μουσείο Χαλκίδας αρ. 4155, 28, 56). Επίσης, αγαλμάτιο Κυβέλης προέκυψε κατά τις σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε ιδιωτικό οικόπεδο. Χρονολογείται στους πρώιμους Ρωμαϊκούς χρόνους. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται και η επιγραφή *ΑΡΙΣΤΟΜΑΧΗ ΦΑΝΕΣΤΡΑΤΟΥ ΔΩΡΟΝ ΣΥΡΙΑ ΘΕΩΙ*, αφιερωματική της Συριακής θεότητας, η λατρεία της οποίας υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής στα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. Σάμψων 1986, 34, εικ.15. Η Συρία θεά ταυτίζεται με την Κυβέλη, όπως και η Ίσιδα, βλ. σχετικά, Καραπαχαλίδου 1987, 173-174. Για τους Ωρεούς, βλ. Vermaseren 1982, αρ. 406. Για την Κάρυστο, βλ. Χιδίρογλου 2008, 90, εικ.135 (το συγκεκριμένο αγαλμάτιο χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και προέρχεται από τη νεκρόπολη της αρχαίας Καρύστου).

2. Γενικά για την Αρχαία Ερέτρια, βλ. Ducrey και Ψάλτη 2008, 70-77; Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995β.

3. Vermaseren 1982, 121-122, αρ. 403^a και 400.

4. Ερέτρια, Αρχαιολογικό Μουσείο Δ222.

5. Reber 1983, 77-83, εικ.1, πιν.21, 1. 2.

6. Reber 1983, 77-78, εικ.1.

7. Οι αττικοί ναΐσκοι της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές έχουν μελετηθεί ως ξεχωριστή ομάδα αναγλύφων στη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως, βλ. υποσημ. 8. Για την πολύτιμη συμβολή της στην ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής θα ήθελα να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Ισμήνη Τριάντη.

ποντική Διονυσόπολη.⁸ Από αυτούς οι περισσότεροι χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και προέρχονται πιθανώς από οικίες με εξαίρεση κάποιους από την Αγορά της Αθήνας και τον Πειραιά που πιθανώς είχαν ανατεθεί στα Μητρώα τους. Η παράσταση αυτή δημιουργία της αθηναϊκής καλλιτεχνικής έμπνευσης δημιουργεί προβληματισμούς ως προς την ταύτιση των συμπληρωματικών μορφών της εικονιζόμενης θεάς καθώς και της συνολικής ερμηνείας της συγκεκριμένης εικονογραφίας.

Ο εικονογραφικός αυτός τύπος, δηλαδή η παράσταση της Κυβέλης που συμπληρώνεται από τις μορφές του νεανία και της δαδούχου κόρης, συναντάται και σε μία σειρά αναγλύφων από διάφορες περιοχές με τα πρωιμότερα να χρονολογούνται στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. όπως ένα ανάγλυφο από τον Πειραιά,⁹ ένα αργυρό πώμα πυξίδας από την Όλυνθο¹⁰ καθώς και ένα χρυσό περίαπτο άγνωστης προέλευσης.¹¹ Αξιομνημόνευτα, ωστόσο, είναι δύο εικονογραφικά παράλληλα της τριάδας Κυβέλης-νεανία-δαδούχου, κυρίως λόγω της ομοιότητάς τους με το αργυρό ανάγλυφο από την Ερέτρια. Πρόκειται για ένα χάλκινο ανάγλυφο από τη Θεσσαλονίκη Ρωμαϊκών χρόνων¹² (Εικ. 3) και ένα επίχρυσο πλακίδιο από τη Μεσημβρία της Θράκης του τέλους του 4^{ου} ή των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.¹³ (Εικ. 4) Στα πλακίδια από τη Θεσσαλονίκη και τη Μεσημβρία η ένθρονη Κυβέλη συνοδεύεται από τη δαδούχο κόρη και έναν νεανία αποδοσμένο σε μικρότερο μέγεθος από αυτή και τη θεά, όπως ακριβώς και στο ανάγλυφο από την Ερέτρια. Χαρακτηριστική ομοιότητα αποτελεί, επίσης, και το σκήπτρο που έχει τοποθετηθεί στο δεξί χέρι της Κυβέλης και στα τρία ανάγλυφα. Η τελευταία αυτή λεπτομέρεια σπανίως συναντάται στις παραστάσεις της Μητέρας των Θεών, καθώς στερεότυπο της απεικόνισής της αποτελεί το τύμπανο στο αριστερό χέρι της και η φιάλη στο δεξί που επαναλαμβάνεται στην πλειοψηφία των ναϊσκων και των άλλων αναγλύφων της θεάς με ή χωρίς συμπληρωματικές μορφές. Η διαφοροποίηση αυτή που ενώνει τα παραπάνω ανάγλυφα συναντάται και στους διπλούς ναϊσκους της Κυβέλης,¹⁴ όπου η μορφή της θεάς επαναλαμβάνεται στις κόγχες των δύο σύμφυτων ναϊσκων με τη διαφορά ότι η αριστερή μορφή κρατεί το σκήπτρο στο αριστερό χέρι αντί του τυμπάνου που κρατεί η δεξιά μορφή στο αντίστοιχο χέρι. Το σκήπτρο αποτελεί το κατεξοχήν χαρακτηριστικό σύμβολο της θεάς Δήμητρας, με την οποία η φρυγική Κυβέλη συγχωνεύθηκε μέσα στο πλαίσιο του εξελληνισμού της και της σταδιακής ενσωμάτωσής της στην παραδοσιακή θρησκεία των Αρχαίων Ελλήνων.¹⁵ Πιθανότατα, λοιπόν, τα τρία αυτά ανάγλυφα απεικονίζουν τη Μητέρα των Θεών εξομοιωμένη με την ολύμπια θεά φέρουσα στοιχεία που υπαινίσσονται έναν συγκρητισμό χαρακτηριστικό κυρίως της Ελληνιστικής εποχής. Στοιχείο που επιβεβαιώνει αυτόν τον συσχετισμό είναι και το γεγονός ότι το επίχρυσο πλακίδιο από τη Μεσημβρία προέρχεται από το ιερό της Δήμητρας εντός του τειχισμένου οικισμού.

Για την κατανόηση της εν λόγω εικονογραφίας και της σχέσης των παραπάνω αναγλύφων επιβάλλεται να συζητηθεί το πρόβλημα του προσδιορισμού της ταυτότητας των συνοδευτικών μορφών της Κυβέλης στους αττικούς ναϊσκους και τα εικονογραφικά παράλληλά τους. Ο τρόπος ή η αιτία της σύνδεσης των μορφών αυτών με τη μεγάλη Μητέρα δεν είναι, πιστεύω, ανεξάρτητος από τις περιοχές προέλευσης του ιδιαίτερου αυτού εικονογραφικού τύπου, ενώ καταδεικνύει και τη σχέση ορισμένων από τους τόπους, μεταξύ αυτών και η Εύβοια, με την Αθήνα που είναι η πατρίδα του εικονογραφικού συνδυασμού Κυβέλης, νεανία και δαδούχου κόρης. Κύριος άξονας της ερμηνείας τους θεωρώ ότι αποτελεί η συγχώνευση της Κυβέλης με τη Δήμητρα.

8. Βλ. Κατσαούνου 2012, 44-78, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

9. Βερολίνο, Staatliche Museen SK 106, βλ. Vermaseren 1982, αρ. 310.

10. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 28.401, βλ. Naumann 1983, αρ. 524.

11. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, (Συλλογή Σταθάτου), βλ. Naumann 1983, αρ. 525.

12. Λυών, Musee des Beaux Arts, E24, βλ. Picard 1957, 59, εικ. 1.

13. Κομοτηνή, Αρχ. Μουσείο 1589, βλ. Βαβρίτσας 1973, πιν. 92α.

14. Οι διπλοί ναϊσκοί επιχωριάζουν στην Αθήνα και την Αττική (Πειραιάς και Ελευσίνα), ενώ εντοπίζονται και λίγοι στη Δήλο, την Ισθμία, τους Δελφούς, την Τροιζήνα και την Κέρκυρα, βλ. σχετικά Vermaseren 1982, αρ. 62, 90, 172, 183, 193, 238, 239, 241, 328, 341, 454, 478, 521; Vermaseren 1989, αρ. 314; Vermaseren 1977, αρ. 14, 21 και 142.

15. Για τη λατρεία της Κυβέλης, βλ. Borgeaud 2001 και Parker 1996, 160-198.

Η ταύτιση των δύο αυτών μορφών στους αττικούς ναΐσκους της Κυβέλης είναι εξαιρετικά δύσκολη καθώς κανένα από τα συνοδευτικά αντικείμενά τους δεν αποτελεί αδιάψευστο τεκμήριο για την ασφαλή αναγνώρισή τους. Η κόρη κρατεί από μία όρθια δάδα σε κάθε χέρι και φορεί ζωσμένο πέπλο με απόπτυγμα στους περισσότερους ναΐσκους, ενώ στους υπόλοιπους χιτώνα και ιμάτιο. Ο νεανίας εικονίζεται ενδεδυμένος με χιτωνίσκο και χλαμύδα, αγένειος με κοντή κόμη να κρατεί στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οινόχρη με το δεξί χέρι. Σε ελάχιστα παραδείγματα κρατεί κηρύκειο ή φορεί πέτασο, που είναι και τα μόνα διαγνωστικά στοιχεία για την ταυτοποίησή του με τον θεό Ερμή.¹⁶ Από τη σύγχρονη έρευνα έχουν προταθεί ερμηνείες χωρίς να αναπτύσσεται συγκεκριμένη επιχειρηματολογία, σύμφωνα με τις οποίες ο νεανίας μπορεί να είναι ένας Ερμής Ψυχοπομπός, ένας Ερμής-Καδμίλος ή ένας Ερμής Ηγεμόνιος, και η δαδούχος η Περσεφόνη ή η Εκάτη. Επίσης, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για δαίμονες, απλούς λατρευτές, υπηρέτες ή ιερούργους της μητρικής λατρείας.¹⁷ Τα εικονογραφικά παράλληλα των ναΐσκων, στα οποία αναγνωρίζεται ο Ερμής προσανατολίζουν την ταύτιση του νεανία με τον θεό, η οποία μπορεί να υποστηριχθεί πιστεύω και από τη λατρεία του Ερμή Φλυησίου στον αρχαίο δήμο της Φλύας, το σημερινό Χαλάνδρι, όπου αυτός συνδέεται με τη λατρεία της συγχωνευμένης Δήμητρας-Κυβέλης.¹⁸ Η προέλευση ενός ναΐσκου με συμπληρωματικές μορφές¹⁹ από τον εν λόγω αττικό δήμο καθώς και η ομοιότητα της παράστασής του με αυτή των ταυροβολικών βωμών της Φλύας²⁰ ενισχύει αυτόν τον συσχετισμό. Η κύρια όψη των τελευταίων εικονίζει σύμφωνα με την ερμηνεία του μελετητή τους Ι. Λουκά, τις μορφές των ένθρονων θεοτήτων Δήμητρας-Κυβέλης και Κόρης που πλαισιώνονται από δύο δαδοφόρους μορφές, τον Ερμή και την Εκάτη. Ο Ερμής συνδέεται στενά με τους Λυκομίδες, το ιερατικό γένος της Δήμητρας, και ιδιαίτερα με το γένος των Κηρύκων, οι οποίοι ανήγαγαν την καταγωγή τους στον θεό.²¹ Έτσι, αναγνωρίζοντας στον νεανία των ναΐσκων τον κήρυκα των θεών Ερμή μπορεί να υποτεθεί πως η αθηναϊκή καταγωγή του γένους αυτού δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι οι περισσότεροι ναΐσκοι προέρχονται από την Αθήνα. Η συνύπαρξη των συμπληρωματικών μορφών με τη Μητέρα των Θεών στους αττικούς ναΐσκους μπορεί να εξηγηθεί αν θεωρηθεί υπό το πρίσμα της θεοκρασίας της Κυβέλης με τη Δήμητρα, οι μαρτυρίες της οποίας είναι πολυάριθμες.²² Ο εξελληνισμός της λατρείας της φρυγικής Κυβέλης εξυπηρετήθηκε από την προσκόλληση σε αυτή θεοτήτων του ελληνικού πανθέου, που υπαγορεύθηκε και από τον συγκεκριμένο συγκρητισμό. Μορφές, όπως ο Ερμής, η Εκάτη και ο Παν σχετίζονται και μεταξύ τους κυρίως με τον ελευσίνιο κύκλο, ως πρόσωπα κλειδιά, ενώ προσαρμόζονται κατάλληλα μέσα από τις ιδιότητές τους και με τις λειτουργίες της Μητέρας των Θεών.

Το κηρύκειο του Ερμή εξηγείται και μέσα από την ιδιότητά του ως 'Διός Αγγέλου' στον ελευσίνιο μύθο. Η οινόχρη, που κρατεί, ίσως προσθέτει και άλλες παραμέτρους στην ερμηνεία του ρόλου του μέσα στο συγκεκριμένο εικονογραφικό πλαίσιο. Αν και του προσάπτεται υπηρετική ιδιότητα ως οινόχου των θεών η λειτουργία του με το σκεύος αυτό επεκτείνεται στη σπονδή και συνδέεται με τη φιάλη της θεάς. Η δαδούχος είναι πιθανότερο να ταυτίζεται με την Εκάτη και όχι με την Περσεφόνη, καθώς η Κόρη θεωρώ

16. Όπως σε τρεις ναΐσκους από την Αθήνα (Εθνικό Μουσείο 1554) και την Ακρόπολη (Μ. Ακρόπολης 2695). Για βιβλιογραφία, βλ. παραπάνω, υποσημ. 8.

17. Οι κυριότερες από αυτές έχουν διατυπωθεί από τους Conze 1880; Naumann 1983 και Güntner 1994.

18. Βλ. σχετικά, Λουκάς 1988, 84.

19. Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3691

20. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1746 και 1747.

21. Ο Θεμιστοκλής, που ανοικοδόμησε το Τελεστήριο στη Φλύα μετέφερε πιθανώς στη θεά Δήμητρα στοιχεία της φρυγικής Μητέρας με τη λατρεία της οποίας ήταν πιθανότατα εξοικειωμένος λόγω της σύνδεσής του οίκου του με τη Θράκη, περιοχή στην οποία η Κυβέλη ήταν γνωστή ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Επιπλέον, απόγονοί του κατείχαν σε μεταγενέστερες εποχές το αξίωμα του δαδούχου, που προερχόταν από το γένος των Κηρύκων, στενά συνδεδεμένου με αυτό των Λυκομιδών, στα Ελευσίνια Μυστήρια. Βλ. σχετικά, Λουκάς 1988, 63-86. Είναι αξιοσημείωτο ότι πολλοί από αυτούς ανήκαν στον δήμο Αχαρνών, από όπου προέρχεται ένας ακόμη ναΐσκος με συμπληρωματικές μορφές. Για τον ναΐσκο από τις Αχαρνές, βλ. Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 261, αρ. 4.

22. Βλ. Κατσαούνου 2012, 254-269.

ότι αποτελεί το υποκρυπτόμενο νόημα της παράστασης των ναϊσκων κι έτσι δε μπορεί να τοποθετηθεί σε δευτερεύουσα θέση, όπως αυτή της παραστάδας. Αντίθετα η Εκάτη και ο Ερμής ως προπύλαιοι αποτελούν τις χθόνιες εκείνες θεότητες και προπόλους της συγχωνευμένης Μητέρας, όπως και ο Παν, που τελούν παράλληλα και χρέη ιερουργών. Επίσης, η νύξη της ταύτισης της δαδούχου κόρης με την Αρτέμιδα σε κάποια από τα εικονογραφικά παράλληλα οδηγεί έτι περισσότερο στη συγχωνευμένη μαζί της Εκάτη, όπως στο προαναφερθέν περίαπτο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, σε ένα εκμαγείο στο Μουσείο του Καΐρου,²³ όπου διακρίνεται φαρέτρα πίσω από τον ώμο της δαδούχου κόρης, καθώς και σε ένα από τα ανάγλυφα της κόγχης ΙΧ στο βραχώδες ιερό της Μητέρας στις Άκρες της Σικελίας,²⁴ όπου τη δαδούχο συνοδεύει σκύλος, ζώο συμβολικό τόσο της Εκάτης όσο και της Αρτέμιδος.

Η εικονογραφία των αττικών ναϊσκων της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές χρειάζεται, επίσης, να συνεξεταστεί με μία κατηγορία αναγλύφων, στα οποία εντοπίζονται στοιχεία, που επιβεβαιώνουν σύμφωνα με τα παραπάνω τη συγχώνευση της Κυβέλης και της Δήμητρας, προσφέροντας έρεισμα για την ταύτιση των συμπληρωματικών μορφών με τον Ερμή και την Εκάτη. Πρόκειται για δύο ανάγλυφα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας και ένα από την Ακρόπολη,²⁵ όπου εικονίζεται η ελευσίνια τριάδα, δηλαδή, η Δήμητρα, η Κόρη και ένας χλαμυδοφόρος νεανίας, που κρατεί τον Πλούτο, κέρας Αμαλθείας και ένα δυσδιάκριτο αντικείμενο στο δεξί του χέρι, που έχει ερμηνευθεί είτε ως κοντή δάδα είτε ως ρυτό. (Εικ. 5) Οι ερμηνείες που έχουν προταθεί από την έρευνα για τον εν λόγω νεανία είναι ότι μπορεί να εικονίζεται ο Ίακχος, ο Ευβουλεύς ή ο Τριπτόλεμος.²⁶ Αυτή η θεική τριάδα βρίσκεται κατά την άποψη της γράφουσας το παράλληλό της στην αττική τριάδα των ναϊσκων της Κυβέλης και ειδικά σε αυτούς, όπου ο νεανίας-Ερμής κρατεί επίμηκες αντικείμενο, που πιθανώς είναι δάδα, όπως σε δύο από τον Πειραιά²⁷ και σε έναν από την Αθήνα, όπου κρατεί μία ανάποδα.²⁸ Επιπλέον, μπορούν να διαπιστωθούν ομοιότητες μεταξύ του θεού Ερμή και καθεμιάς από τις παραπάνω μορφές, που συνδέονται με τον ελευσίνιο κύκλο. Συγκεκριμένα, ο Τριπτόλεμος φέρει την ιδιότητα του ειρηνοποιού. Ο Ερμής με την ιδιότητα του ειρηνευτή κήρυκα λατρεύτηκε εντατικά στην Αθήνα κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Ο Τριπτόλεμος διαδραματίζει τον ίδιο σωτήριο ρόλο με τον Ερμή στην ορφική εκδοχή του μύθου της αρπαγής της Κόρης αναφορικά με την πληροφόρηση της Δήμητρας σχετικά με το γεγονός.²⁹ Ο Ίακχος είναι μυσταγωγός στην ελευσίνια λατρεία, διαδραματίζοντας και αυτός πιθανώς κάποιο ρόλο στα Μικρά Μυστήρια, αφού και αυτός, όπως και ο Ερμής, εμφανίζεται σε σκηνές δηλωτικές των Μυστηρίων με τον Ηρακλή και τους Διόσκουρους.³⁰ Ως εναγώνιος ο Ερμής, επειδή συντροφεύει τους μύστες στο ταξίδι τους, αναφέρεται σε μια επιγραφή από την Ελευσίνα μαζί με τον Ίακχο και τον Τριπτόλεμο.³¹ Ο Ευβουλεύς εικονίζεται στην αγγειογραφία να κρατεί δάδες συνοδεύοντας την Κόρη κατά την επιστροφή της στη Μητέρα της επιτελώντας τον ίδιο ρόλο με τον Ερμή. Σε μια λήκυθο από την Απολλωνία με θέμα την επιστροφή της Κόρης είναι παρόντες ο Ευβουλεύς και ο Ερμής.³² Ο Κ. Clinton θεωρεί την προσθήκη του Ερμή στη σκηνή αυτή ως συμβολισμό ανάμεικτο της Ανόδου και Καθόδου της Κόρης συνδέοντάς τον με τα Θεσμοφόρια.³³ Και γενικά η παρουσία του Ερμή και της Εκάτης σε σκηνές με θέμα την αποστολή του Τριπτολέμου, την απαγωγή και επιστροφή της Κόρης, στις οποίες παρίσταται και ο Παν, συνδέεται πράγματι με τα Θεσμοφόρια.³⁴ Ίσως δεν είναι συμπτω-

23. Egyptian Antiquities Museum 26.6.20.5, βλ. Picard 1957, 41-42, πιν. V.

24. Brea 1956, 96-111.

25. Μ.Αγοράς S1251, S1646 και Μ.Ακρόπολης 2661, αντιστοιχώς.

26. Πιγγιάτογλου 2001, 211-216.

27. Πειραιάς, Αρχ. Μουσείο, αρ. ευρ. 3691 και 98.

28. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1544.

29. Αριστ. Παναθ. 105.11.

30. Βλ. Parker 2005, 328-367.

31. IG I³, 5. Αριστοφ. Θεσ. 295.

32. Μ. Σόφιας, Αρχ.Μουσείο 7721.

33. Clinton 1992, 71, εικ. 26-28.

34. Βλ. επίσης, Λεβέντη 1994-95, 93-94. Σχέση του θεού Ερμή με τα Θεσμοφόρια προκύπτει επίσης και από τα πήλινα

ματικό και το γεγονός ότι ναΐσκοι της Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές καθώς και τα εξωαττικά παράλληλά τους εντοπίζονται σε περιοχές, ανάμεσά τους και η Ερέτρια, όπου μαρτυρείται λατρεία της θεομοφόρου Δήμητρας.³⁵ Έτσι, η ταύτιση των συμπληρωματικών μορφών με τις συγκεκριμένες θεότητες ενισχύεται μέσω της σύνδεσής τους με τη Δήμητρα, η οποία συγχωνεύεται με την Κυβέλη.

Ο παραλληλισμός της τριάδας των αττικών ναΐσκων με την ελευσίνια τριάδα υπαγορεύεται και από την πολιτική σκοπιμότητα της Αθήνας τον 4^ο αι. π. Χ., εποχή κατά την οποία η κυριαρχία της είχε κλονιστεί και η πόλη προπαγάνδιζε τον πρωταγωνιστικό της ρόλο στην πρόοδο και την ανάπτυξη με τον σφετερισμό του ελευσίνιου μύθου και τον διαχωρισμό του ιερού της Δήμητρας από τις ελευσίνιες ρίζες του. Π.χ. ο Ξενοφών αποκαλεί τον Τριπτόλεμο 'ήμετερο πρόγονο'.³⁶ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Ερμής και η Εκάτη αποτελούν ίσως την αθηναϊκή εκδοχή για τον ελευσίνιο μύθο, ομοιάζοντας τόσο με μορφές του ελευσίνιου κύκλου και απαρτίζοντας μία αντίστοιχη τριάδα με τη συγχωνευμένη Κυβέλη-Δήμητρα. Τον 4^ο αι. σημειώνεται ανάπτυξη του αθηναϊκού εμπορίου με τον Εύξεινο Πόντο, όπου μαρτυρείται έντονη λατρεία της Δήμητρας. Η προέλευση τριών από τα πιο χαρακτηριστικά παράλληλα των ναΐσκων της Κυβέλης από τις περιοχές Νυμφαίο, Παντικάπαιο και Ολβία, όπου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ο Ερμής, δεν είναι ίσως τυχαία.³⁷

Το γεγονός ότι ο Εύξεινος Πόντος και η Κυρήνη, που προσφέρει έναν ακόμη ναΐσκο με συμπληρωματικές μορφές, υπήρξαν περιοχές από όπου προμηθεύονταν οι Αθηναίοι τα σιτηρά τους και στις οποίες μαρτυρείται λατρεία της Θεομοφόρου Δήμητρος δεν μπορεί να παραβλεφθεί.³⁸ Ανάλογη είναι και η περίπτωση της Εύβοιας, η οποία παρείχε σιτάρι στην Αθήνα με το Θεομοφόριο της Ερέτριας³⁹ να υπογραμμίζει τη θρησκευτική εξάρτηση των Ευβοέων από τη Θεομόφορο Δήμητρα. Ναΐσκοι και ανάγλυφα από αυτές τις περιοχές εικονίζουν τη συγχωνευμένη Κυβέλη-Δήμητρα να συνοδεύεται από τον Ερμή και την Εκάτη, οι οποίοι σχετίζονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, με τα Θεομοφόρια. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η Ερέτρια προσφέρει μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες συσχετισμού της Κυβέλης με την Εκάτη. Πρόκειται για ένα πήλινο ειδώλιο που αναπαριστά μία γυναικεία μορφή να κρατεί τύμπανο στο αριστερό χέρι πάνω σε άρμα που το σύρουν κύνες, ζώα συμβολικά της Εκάτης.⁴⁰

Είναι χαρακτηριστικό, λοιπόν, ότι ανάμεσα στις περιοχές προέλευσης παραστάσεων, όπου ο νεανίας ταυτίζεται με τον Ερμή λόγω των προσδιοριστικών του συμβόλων και συγκεκριμένα του κηρυκείου και του πετάσου, συγκαταλέγεται μία από τις σημαντικότερες ευβοϊκές αποικίες στη Χαλκιδική, η Όλυνθος,⁴¹ από την οποία προέρχεται ένα από τα πρωιμότερα παράλληλα της αττικής τριάδας. Ενώ ο θεός Ερμής μπορεί να αναγνωρισθεί πάλι στο επίχρυσο πλακίδιο από τη Μεσημβρία της Θράκης

ειδώλια νεανικών ανδρικών μορφών που βρέθηκαν στο θεομοφόριο της Πέλλας και διατηρούν εικονογραφικά στοιχεία που πλησιάζουν τις απεικονίσεις του Ερμή, όπως το ειδώλιο με αρ. κατ. 198/167. Βλ. σχετικά Ακαμάτη-Λιλιμπάκη 1996, 63.

35. Πρόκειται για τις περιοχές Μίλητος (Στέφανος Βυζάντιος, λ.Μίλητος), Ερυθρές (Buresch 1982), Μυσία (Syll³ 1219), Παντικάπαιο (Λεβέντη 2010, 111-136), Κυρήνη (Goodchild 1971), Σικελία (Price 1978, 190-191), Τροιζήνα (Παυσανίας II 32,8), Ερέτρια (Metzger 1985), Σάμος (Yannouli 2004), Αμφίπολη (Λαζαρίδης 1997), Πέλλα (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996), Θάσος (Müller 1996), Θήβα (Παυσ. IX, 6, 5. 16, 5), Αθήνα (Thompson 1936, 156-192), Πειραιάς (CIA II 2, 1059), Μέγαρο (Παυσ. I 40, 6. 39,5. 42, 6) κ.α.

36. Ξεν. Ελλ. 6, 3, 6. Σχετικά με την αθηναϊκή προπαγάνδα, βλ. Tiverios 1997, 167-171.

37. Εξάλλου, ο συσχετισμός του Ερμή με τη θεά Δήμητρα στο πλαίσιο της θεοκρασίας της με την Κυβέλη προκύπτει και από ένα ανάγλυφο με τη διπλή απεικόνιση της τελευταίας, άγνωστης προέλευσης (Αθήνα, Εθνικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3862), όπου τοποθετημένος δίπλα στη συγχωνευμένη Κυβέλη-Δήμητρα αντιδιαστέλλεται στη θέση του φρύγα πάρεδρου θεού της Άττιος, που στέκεται δίπλα στη φρυγική θεά. Για το ανάγλυφο, βλ. Vermaseren 1989, αρ. 368.

38. Για την Κυρήνη, βλ. επίσης, Rhodes και Osborne 2003, 486-493. Για τον ναΐσκο από την Κυρήνη, βλ. παραπάνω, υποσημ. 8.

39. Metzger 1985.

40. Vermaseren 1982, αρ. 403, 122. Επιπλέον, στο Θεομοφόριο της Ερέτριας μπορεί να διαπιστωθεί κάποιος συσχετισμός μεταξύ της Δήμητρας και της Κυβέλης μέσα από τα πήλινα ειδώλια γυναικών που εικονίζονται να κρατούν μουσικά όργανα, τύμπανα, αλούς, κιθάρες και φόρμιγγες, τα οποία εκτός από την εορτή των Θεομοφορίων συνδέονται και με την φρυγική οργιαστική λατρεία της Μητέρας των Θεών. Βλ. σχετικά, Metzger 1985, 24.

41. Χαλκιδείς και Ερετριείς είχαν αποικίσει τη Χαλκιδική και τη Μακεδονία από τον 7^ο αι. π.Χ., βλ. σχετικά, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995α, 12.

από τον πέτασο που κρέμεται στην πλάτη του, στοιχείο που υποβοηθά και την ταύτιση του νεανία στο ανάλογο ανάγλυφο από την Ερέτρια. Το ανάγλυφο από τη Θεσσαλονίκη που απομακρύνεται χρονολογικά από αυτό της Ερέτριας και της Μεσημβρίας, πιθανώς αποτελεί μεταγενέστερη επιρροή μίας εκ των δύο πόλεων. Η επίδραση της ευβοϊκής πόλης ενδεχομένως οφείλεται στη φιλομακεδονική πολιτική της και κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, αλλά πιθανότατα και στον συγκρητισμό των δύο θεοτήτων που είναι ιδιαίτερα έντονος στη Μακεδονία κατά την περίοδο αυτή.

Η θεοκρασία της Κυβέλης και της Δήμητρας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί αθηναϊκό δημιούργημα και παρατηρείται ότι αυτή εντοπίζεται σε περιοχές αττικής επιρροής, όπως η Εύβοια, η Μεσημβρία και η Αμφίπολη, από όπου επίσης προέρχεται ένας ναΐσκος Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές. Στον αποικισμό της Ολύμπου συμμετείχαν και Αθηναίοι. Η Αμφίπολη ιδρύθηκε από τους Αθηναίους το 437/6 π.Χ., ενώ και εδώ είχε ανιδρυνθεί από τον 5^ο ήδη αι. Θεσμοφόριο.⁴² Η Μεσημβρία, αποικία της Σαμοθράκης τον 7^ο αι. π.Χ., διατηρούσε έντονες επαφές κυρίως εμπορικές με τους Αθηναίους όπως προκύπτει από την εισηγμένη κεραμική της Αττικής. Η πολιτική επιρροή της Αθήνας στην περιοχή αποτελούσε αδιαμφισβήτητο γεγονός που προοδευτικά μειωνόταν.⁴³

Η Ερέτρια συγκεκριμένα αποτελεί μία από τις περιοχές η οποία όχι μόνο προσφέρει έρεισμα για την ερμηνεία των συνοδευτικών μορφών της Μητέρας μέσω του συγκρητισμού με τη Δήμητρα, αλλά και επιβεβαιώνει τους λόγους διάδοσης της εικονογραφίας αυτής μέσω της αθηναϊκής επιρροής. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι ναΐσκοι Κυβέλης με συμπληρωματικές μορφές εντοπίζονται και στη γειτονική Βοιωτία⁴⁴ με την οποία η Εύβοια συνδεόταν.⁴⁵ Οι στενές σχέσεις της Εύβοιας με την Αθήνα μαρτυρούνται ήδη από την Αρχαϊκή εποχή και κυρίως της Αθήνας με την Ερέτρια, η οποία περισσότερο από τις άλλες ευβοϊκές πόλεις διατηρούσε έντονους δεσμούς με το κλεινόν άστυ.⁴⁶ Οι ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ των δύο πόλεων συμπεραίνονται και από το γεγονός ότι στην Ακρόπολή τους οι Ερετριείς είχαν ιδρύσει ιερό αφιερωμένο στη θεά Αθηνά κατά την Αρχαϊκή περίοδο.⁴⁷ Ήδη τον 5^ο αι. π.Χ. είχε εγκατασταθεί αθηναϊκή κληρουχία στην Ερέτρια,⁴⁸ η οποία συμμετείχε στην Α' και Β' αθηναϊκή συμ-

42. Λαζαρίδης 1997, 16 και 28-29.

43. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2001, 27.

44. Πρόκειται για δύο ναΐσκους από τη Θήβα και το χωριό Καραντάς (Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας, αρ. ευρ.151 και αρ. ευρ. 86, αντιστοιχώς).

45. Με τη γειτονική Βοιωτία η Εύβοια διατηρεί μία ασταθή σχέση. Ενώ συντάσσεται με τη Θήβα, μετά την ήττα της τελευταίας στη Μαντίνεια επανέρχεται στην αθηναϊκή συμμαχία. Οι σχέσεις της Εύβοιας με τη Βοιωτία χαρακτηρίζονται από πολυετή εχθρικήτητα και πιθανότατα συνδέονται με την εποχή του 10^{ου} και 9^{ου} αι. π.Χ. που καθόρισε την ευβοϊκή μυθολογία. Ο μύθος θέλει τον Ηρακλή να εκδικείται τον Ευβοέα δυνάστη Λύκο που εξεστράτευσε εναντίον της Θήβας. Ενώ με τον θηβαϊκό ήρωα συνδέονται και άλλοι άρχοντες της Εύβοιας όπως ο Πυραίχιμης. Βλ. σχετικά, Καλλιγιάς 1986, 107.

46. Συγκεκριμένα μεταξύ Ερέτριας και Αθήνας σημειώνονται μέσα στον 6^ο αι. π.Χ. σχέσεις φιλικές αφού η Ερέτρια διάκειται φιλικά προς την τυραννία του Πεισίστρατου, ο οποίος και καταφεύγει στην ευβοϊκή πόλη κατά την περίοδο εξορίας του από την Αθήνα. Οι στενές σχέσεις Ερέτριας και Αθήνας αντανακλώνται και στην Αμαζονομαχία των εναείων παραστάσεων του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνος, στις οποίες πρωταγωνιστούν η Αθηνά και ο Θησέας, βλ. σχετικά, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995β, 13.

47. Ducrey και Ψάλτη 2008, 74. Βλ. επίσης, Huber 2007, 120-129.

48. Για την εγκαθίδρυση αθηναϊκής κληρουχίας στην Ερέτρια και τις ιδιαίτερες σχέσεις της ευβοϊκής πόλης με τους Αθηναίους, βλ. Green και Sinclair 1970, 515-527. Γενικά για τις αθηναϊκές κληρουχίες στην Εύβοια, βλ. Χιδιρογλου 2006, 127-131, όπου αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στην περιοχή της Καρύστου προέκυψε σημαντικό υλικό αττικής προέλευσης από ταφές. Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει τις στενές σχέσεις Εύβοιας και Αθήνας καθώς επίσης πληροφορεί μέσω των εικονογραφικών μαρτυριών για τα ήθη και τις λατρείες, όπως αυτές του Διονύσου, της Δήμητρας και της Αθηνάς επιβεβαιώνοντας τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ Αθήνας και Καρύστου, βλ. επίσης και Wallace κ.α. 2006 (19-49), όπου τονίζεται ότι η εγκαθίδρυση Αθηναίων κληρούχων κατά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. εικάζεται από την ανακάλυψη λειψάνων αγροικιών στην περιοχή Παξιμάδι της νότιας Εύβοιας με ομοιομερή κατανομή. Η έρευνα σε μια αγροικία του τέλους του 5^{ου} ή του πρώιμου 4^{ου} αι. απέδωσε ευρήματα ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται και θραύσματα αθηναϊκής μελαμβαφούς κεραμικής. Αν και δεν αποδεικνύεται η εκεί εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων είναι δελεαστική η υπόθεση ότι πιθανώς Καρύστιοι αναγκάστηκαν να μετακινηθούν σε αυτή την μη προνομιά από περιβαλλοντικής άποψης περιοχή με τις πιο εύφορες εκτάσεις να έχουν περιέλθει στην κατοχή Αθηναίων.

μαχία.⁴⁹ Η εγγύτητά του στην Αττική αποτέλεσε την κύρια αιτία που το νησί ενεπλάκη στον Πελοποννησιακό πόλεμο ταγμένη στο πλευρό της Αθήνας. Αλλά οι σχέσεις Εύβοιας και Αθήνας συνεχίζονται και στον 4^ο αιώνα.⁵⁰

Επίλογος

Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι η εισδοχή της λατρείας της Κυβέλης στην Αθήνα σχετίζεται με τους Περσικούς πολέμους. Η καταστροφή του ναού της Μητέρας των θεών Κυβήβης στις Σάρδεις στις αρχές του 5^{ου} αι.π.Χ. έμελλε να γίνει η αφορμή ενός πολέμου ορόσημου για την αρχαία ελληνική ιστορία. Αποστέλλοντας βοήθεια στους επαναστατημένους Ίωνες η Αθήνα και η Ερέτρια προκάλεσαν την περσική εκστρατεία εναντίον των ελληνικών πόλεων. Επομένως, η έμμεση συμβολή της Εύβοιας στην εισαγωγή αυτής της λατρείας αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Φθάνοντας στην Αθήνα το 491 π.Χ. η περσική πρεσβεία απαίτησε «γην και ύδωρ» στο όνομα της παντοδύναμης Κυβήβης, γνωστής στους Ίωνες και τους Αθηναίους ως Μεγάλης Μητέρας. Αργότερα, όμως, και μέσα στα πλαίσια της ειρήνης του Καλλία (450-448 π.Χ.) οι Αθηναίοι, που αναδεικνύονται ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες ως η νέα δύναμη, άρχισαν να επανεξετάζουν τα κοινά πολιτιστικά στοιχεία με την ισχυρή αυτοκρατορία της Εγγύς Ανατολής. Το πρώτο βήμα ήταν η αναγνώριση της Μητέρας των θεών, που την αποδέχθηκαν ως δική τους. Ο χαρακτήρας αυτής της θεάς προσαρμοζόταν με τη νέα τάξη πραγμάτων, στην οποία πρωταγωνιστούσε η κυρίαρχη πλέον Αθήνα. Εξυπηρετούσε, δηλαδή, την ιδέα της αθηναϊκής κυριαρχίας μεταξύ των Ελλήνων σε αναλογία με την εξουσία των Φρυγών, των Λυδών και των Περσών βασιλέων, που υπέκειντο στην προστασία της Μητέρας.⁵¹ Ο συγκρητισμός της φρυγικής-λυδικής Κυβέλης με τη Δήμητρα είχε συντελεστεί ήδη την περίοδο εκείνη, κατά την οποία η λατρεία μίας ξένης θεότητας αρχικά απορρίπτεται από τους Αθηναίους για να γίνει αργότερα αποδεκτή στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. ως ένδειξη συμφιλίωσης με μία θεά που εξασφαλίζει και νομιμοποιεί την κυριαρχία όπως αυτή συμβολιζόταν μέσα στο θρησκευτικό πλαίσιο της περσικής αυτοκρατορίας.

49. Για τις σχέσεις Εύβοιας και Αθήνας, βλ. επίσης, Reber 2001, 449-460; Reber 2002, 40-53; Βρανόπουλος 1972, 9-14, 15; Βρανόπουλος 1986, 71-78. Χαρακτηριστική για τις στενές σχέσεις μεταξύ Εύβοιας και Αθήνας είναι η αναφορά του Πausανία (I, 31, 4-5), ο οποίος περιγράφοντας την αττική εορτή των Αμαρυσίων τονίζει ότι οι Αθηναίοι την γιορτάζουν με την ίδια επισημότητα όπως οι Ευβοείς, οι οποίοι τιμούν την Αρτέμιδα Αμαρυσία στην περιοχή Αμάρυνθο. Βλ. σχετικά και Sarouna- Sakellarakı 1992, 236.

50. Το 394 π.Χ. η Ερέτρια και η Αθήνα συνάπτουν συνθήκη. Το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. πρωταγωνιστούν οι επαφές και οι συγκρούσεις με το μακεδονικό κράτος του Φιλίππου Β'. Κατά το έτος 349 η Ερέτρια εξεγείρεται εναντίον της φιλομακεδονικής πλευράς και μαζί με τη Χαλκίδα αιτείται την αθηναϊκή βοήθεια. Με τη μάχη της Χαϊρώνειας το 338 π.Χ. εγκαινιάζεται η εποχή της περιέλευσης της Εύβοιας στη μακεδονική κυριαρχία. Βλ. σχετικά, Βρανόπουλος 1972, 9-15.

51. Munn 2006, 322-3.

Βιβλιογραφία

- Βαβρίτσας, Α. Κ. (1973) 'Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης'. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 70-82.
- Βρανόπουλος, Ε. (1972) *Ελληνιστική Χαλκίς: συμβολή εις την ιστορίαν των ελληνιστικών χρόνων της Χαλκίδος*. Αθήνα: Τυπογραφείον Πανταζίνας Δ. Σπανόπουλου.
- Βρανόπουλος, Ε. (1986) 'Η συμβολή της Εύβοιας στην οικονομικοκοινωνική εξέλιξη του αρχαίου κόσμου'. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* I, 71-78.
- Καλλιγιάς, Γ. (1986) 'Ευβοϊκοί μύθοι'. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* I, 103-108.
- Καραπασαλιδίου, Α. (1987) 'Ενεπίγραφος βωμίσκος από τη Χαλκίδα'. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* II, 173-174.
- Κατσαούνου, Σ. (2012) 'Συμπληρωματικές μορφές στους αττικούς ναϊσκους της Κυβέλης'. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ελλάδα .
- Λαζαρίδης, Δ. (1997) *Αμφίπολις*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Λεβέντη, Ι. (1994-95) 'Περσεφόνη και Εκάτη στην Τεγέα'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49-50(Α' Μελέτες), 83-96.
- Λεβέντη Ι. (2010) 'Η ελευσινιακή λατρεία στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου: το αναθηματικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο'. Στο *ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005*, επιμέλεια Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου, 111-136. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας; Τμήμα ΙΑΚΑ.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. (1996) *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Λουκάς, Ι. (1988) *Η Ρέα-Κυβέλη και οι γονιμικές λατρείες της Φλύας*. Χαλάνδρι: Αετοπούλειο Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Χαλανδρίου.
- Πιγγιάτογλου, Σ. (2001) 'Οι ελευσινιακές θεότητες σε ομάδα αναγλύφων των Αθηνών'. Στο *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν Γ.Δεσπίνη*, επιμέλεια Δ. Τσιαφάκη, 211-221. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού Αριστοτέλειο; Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Πλάτωνος-Γιώτα, Μ. (2004) *Αχαρναί: Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*. Αχαρναί: Δήμος Αχαρνών.
- Σάμψων, Α. (1986) 'Αρχαία Χαλκίδα. Τοπογραφία-Ρυμοτομία'. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* I, 7-66.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ. (1995α) *Χαλκίς. Ιστορία-Τοπογραφία και Μουσείο*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ. (1995β) *Ερέτρια. Χώρος και Μουσείο*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Τσατσοπούλου-Καλούδη, Π. (2001) *Μεσημβρία-Ζώνη*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Χιδίρογλου, Μ. (2006) 'Η Κάρυστος κατά την αρχαϊκή έως την υστεροκλασική περίοδο (6^{ος}-4^{ος} π.Χ.). Πορίσματα από τις σωστικές ανασκαφές'. Στο *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, επιμέλεια Μ. Χιδίρογλου και Α. Χατζηδημητρίου, 104-169. Κάρυστος: Κόσμος.
- Χιδίρογλου, Μ. (2008) 'Νότια Καρυστία'. Στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επιμέλεια Α. Γ. Βλαχόπουλος, 84-91. Αθήνα: Μέλισσα.

*

- Borgeaud, P. (2001) *Η Μητέρα των θεών. Από την Κυβέλη στην Παρθένο Μαρία* [trans. A. Karastathi and M. Kardamitsa]. Athens: Kardamitsa Publications.
- Brea, B. (1956) *Akrai*. Catania: Cartotecnica.
- Buresch, K. (1982) 'Die Sibyllinische Quellgrotte in Erythrae'. *Athenische Mitteilungen* 17, 16-36.
- Clinton, K. (1992) *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. Stockholm: Swedish Institute at Athens.

- Conze, A. (1880) 'Hermes-Kadmilos.' *Archaeologische Zeitung* 38, 1-10.
- Ducrey, P. and A. Ψάλτη (2008) 'Ερέτρια.' *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, edited by A. G. Vlachopoulos, 70-77. Athens: Melissa.
- Goodchild, R. G. (1971) *Kyrene und Apollonia*. Zurich: Raggi Verlag.
- Green J. R. and R. K. Sinclair (1970) 'Athenians in Eretria.' *Historia* 19, 515-527.
- Güntner, G. (1994) *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs: Untersuchungen zur Typologie und Bedeutung*. Würzburg: K. Triltsch.
- Huber, S. (2007) 'Un Mystère résolu: Athena sur L' Acropole d' Eretrie.' *Antike Kunst* 50, 120-129.
- Metzger, I. R. (1985) 'Das Thesmophorion von Eretria. Funde und Befunde eines Heiligtums.' Vol. 7 of *Eretria*. Bern: Francke.
- Müller, A. (1996) 'Les terres cuites votives du Thesmophorion: de l'atelier au sanctuaire.' Vol. 17 of *Études Thasiennes*. Paris: De Boccard.
- Munn, M. H. (2006) *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia: A Study of Sovereignty in Ancient Religion*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- Naumann, F. (1983) 'Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst.' Vol. 28 of *Istanbuler Mitteilungen Beiheft*. Tübingen: Wasmuth.
- Parker, R. (1996) *Athenian Religion: A History*. Oxford: Clarendon Press.
- Parker, R. (2005) *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Picard, C. (1957) 'Sur un "naiskos" inedit de Cybèle au Musée du Caire.' *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 49, 41-65.
- Price, T-H. (1978) *Kourotrophos. Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*. Leiden: Brill.
- Reber, K. (1983) 'Ein silbernes Kybelerelief aus Eretria.' *Antike Kunst* 26, 77-83.
- Reber, K. (2001) 'Unbekanntes Euböa. Auf Griechenlands Zweitgrösster Insel warten archaologische Statuen auf ihre Erforschung.' *Antike Welt* 32, 449-460.
- Reber, K. (2002) 'Die Sudgrenze des Territoriums von Eretria (Euböa).' *Antike Kunst* 45, 40-53.
- Rhodes, P. J. and R. Osborne (2003) *Greek historical inscriptions, 404-323 BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Sapouna-Sakellarakis, E. (1992) 'Un dépôt de temple et le sanctuaire d'Artemis Amarysia en Eubée.' *Kernos* 5, 235-263.
- Thompson, H. A. (1936) 'The Pnyx Thesmophorion.' *Hesperia*, 156-192.
- Tiverios, M. (1997) 'Eleusinian Iconography.' In *Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of J. Boardman*, edited by O. Palagia, 167-171. Oxford: Oxbow Books.
- Vermaseren, Maarten J. (1977) Vol. VII of *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*. Leiden: E. J. Brill.
- Vermaseren, Maarten J. (1982) Vol. II of *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*. Leiden: E. J. Brill.
- Vermaseren, Maarten J. (1989) Vol. VI of *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*. Leiden: E. J. Brill.
- Wallace, M., D. Keller, J. Wickens and R. Lamberton (2006) 'Το επιστημονικό διερευνητικό πρόγραμμα της Νότιας Εύβοιας: 25 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας.' In *Αρχαιότητες της Καρυστίας*, edited by M. Chidioglou and A. Chatzidimitriou, 19-49. Karystos: Κόσμος.
- Yannouli, V. (2004) *Les sanctuaires de Cybèle dans la ville de Samos*. Paris: Diffusion de Boccard.

Εικόνες

Εικόνα 1. Επάργυρο πλακίδιο από την Ερέτρια.
Ερέτρια, Αρχ.Μουσείο, Δ222.
(Reber 1983, πιν. 21).

Εικόνα 2. Μαρμάρινος ναΐσκος Κυβέλης
από την Αθήνα. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο
3538. (Φωτ. της συγγραφέως. © Υπουργείο
Πολιτισμού και Αθλητισμού. ΤΑΠΑ)

Εικόνα 3. Χάλκινο ανάγλυφο από τη Θεσσαλονίκη.
Λυών, Musée des Beaux Arts 28.401
(Vermaseren 1989, πιν. XLIII, αρ.198).

Εικόνα 4. Επίχρυσο πλακίδιο από την Αρχαία Ζώνη της Θράκης. Κομοτηνή, Αρχ. Μουσείο 1589. Φωτ. ευγενική παραχώρηση Μουσείου Κομοτηνής).

Εικόνα 5. Αναθηματικό ανάγλυφο από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς S1251 (Πινγιάτογλου 2001, εικ.1).